

Gyrgyzystan SSR-inde totalitar sistema we intelligensiýanyň ýok edilmegi

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Gyrgyzystan SSR-inde totalitar sistema we intelligensiýanyň
ýok edilmegi KIRGIZISTAN SSC'DE TOTALİTER SİSTEM VE AYDINLARA
YÖNELİK TASFİYELER

Tarihleri M.Ö.201 yılına kadar giden ve asırlarca varlıklarını devam ettiren Kırgızlar genellikle Orhun bölgesinde kurulan büyük Türk Devletlerine bağlanmışlardır. Kırgız kelimesi ilk olarak M.S. VIII. Yüzyılda yazılmış olan Orhun yazıtlarında geçmektedir. Kırgızlarla ilgili ilk bilgilere Çin kaynaklarında rastlıyoruz. Bu kaynaklara göre; Kırgızların anavatanı Güney Sibirya'da Yukarı Yenisey Havzasıdır. M.Ö. II. Ve I. Yüzyıllarda Tanrı dağları ile Tannu-Ola arasındaki bölgede Kien_Kun adında bağımsız bir devlet kuran Kırgızlar bu devletin yıkılmasıyla siyasî hâkimiyetlerini kaybedince uzun yüzyıllar varlıklarını göçebe olarak sürdürmüşlerdir.

Bugün[1] Issık Göl havalisinde, Tekes, Talas ve Çu ırmaklarının yukarı taraflarında, Altay, Pamir, Tanrı Dağlarında yaşayan Kırgız Türkleri 6. Yüzyılın sonlarından itibaren Çinliler tarafından Hakas ismi ile zikredilmiştir. 1700'li yıllarda Kalmuk, Cungan, Oyrat baskılarından dolayı Altay'ların kuzeyindeki yerlerini terk ederek Tanrı dağlarına göç etmişler, daha sonra da bu bölgede kurulacak olan Hokand Hanlığına bağlanmışlardır. XVIII. Yüzyılın başında Hokand Hanlığının yönetimine giren Kırgızlar, bu hanlıkta nüfusun önemli bir kısmını teşkil ettikleri için, başta ordu olmak üzere, devletin çeşitli kurumlarında söz sahibi olmuşlar, 1876'da Hokand Hanlığı ortadan kaldırıldıktan sonrada[2] Rus

hâkimiyetine girmek zorunda kalmışlardır.[3] Ruslar Kırgızları hâkimiyetleri altına alınca onları daha önce yanlışlıkla Kırgız adını verdikleri Kazaklardan ayırt etmek için Kara-Kırgız olarak adlandırmışlardır.

1. Totaliter Sistem Ve Aydınlarla Yönelik Tasfiyeler

Totaliter sistem, Sovyet iktidarının kurulduğu ilk günlerden itibaren başlamıştı. Güçlü bir tasfiye siyasetine dayanan totaliter sistemin oluşması ve sağlamlaşması birçok objektif ve sübjektif faktörlerden kaynaklanıyordu. Bu sistem, kuşkusuz en önemli dayanağını, bütün tarihi boyunca demokratik yönetimin metotlarından uzak kalmış, çok eski geleneksel Rusya sisteminden sağlamaktaydı. Bütün zamanların ve halkların devrimcileri ve en önlerinde de Bolşevikler, amaçlarına ulaşmanın başlıca çözümünü silahlı şiddette görüyorlardı.[4] Bolşeviklerin beklediği gibi, ekim devrimi Avrupa'ya örnek olamadı ve durum zorlaştı. Bu şartlarda Bolşeviklerin ya sosyalizmden vazgeçmemeleri, ya da gelişmesi orta halli olan ülkelerde sosyalizmi kurmaları gerekiyordu. Lenin ve taraftarları sosyalizmi kurmaya karar verdiler. Fakat bu yol, klasik Marksizm'in tahmin ettiği yönden bambaşkaydı. Siyasi ve ideolojik dalda katı bir parti rejimi, sanayide merkezileştirme, tarım sektöründe gıda vergisi böylelikle ortaya çıktı. Katı siyasi rejim ve totaliter sistem, ülkede siyasi istikrarın çabuk oluşmasını sağlamıştır[5]. Muhalefetin yokluğu parti ve devlet çalışanları arasında iktidardan kötü amaçlarla faydalanmanın şartlarını, rüşvet ve ahlaksızlığı oluşturmuştur. İktidarın aşırı merkezileşmesi, parti yöneticilerinin özel sıfatlarına ayrıca anlam verilmesine neden olmuştur.

Lenin'in zamanında ortaya çıkan yeni ekonomi politikasının yavaşlamaya başlaması sistemle ilgili zıtlıkları güçlendirdi. Siyasette, toplumdaki sosyal çıkarların çeşitliliği ile Bolşevik otoritesi arasındaki rekabet artmıştı. Parti ve devlet organlarında Stalin, Troçki, Zinovyev ve diğerlerinin arasındaki rekabetin yansımaları son derece etkili ve güçlü

olmuştur[6]. Komünist partide ve ona yakın kitlede sosyalizm hakkında basit kaba komünizm düşünceleri mevcuttu. Sosyalist toplumda bireyin kolektif içinde eriyeceği, bu yüzden de insanların çıkarlarını ve ihtiyaçlarını kenara atarak, verilecek kurbanlara bakmadan sosyalizmin hızla kurulabileceği fikri yaygındı. Bu tür görüşlerin hakîm olması, Stalin alternatifinin seçilmesine hizmet ediyordu.[7] Yaşanan bütün bu olumsuzlukların tesiri ekonomiye de yansdı. Dış finansın yokluğundan dolayı, ekonomik gelirin ciddi bir bölümünü ağır sanayiye harcamak zorunda kalmışlardı. Bu ise kalitenin düşmesine ve mal kıtlığının daha da artmasına neden oldu.[8] Sanayi mallarında fiyatların yüksekliği ve büyük çiftçi ekonomisinin gelişmesine engel olunması tarımın düşüşünü getirdi. Bu da ülkede sanayileşmeyi gerçekleştirmeyi zorlaştırdı. Çünkü tarım ürünlerinin ihracatının azalması ithal sanayi için hammadde eksikliğini ve sayısı çoğalan şehirlere gıda yetersizliğini getirdi.

Bu problemleri çözmek için bir taraftan iç siyasette mücadele güçlenirken diğer taraftan yönetimin despot tasfiye metotları güç aldı. Zaman Bolşeviklere esas zıtlığı getirdi: Biri “piyasaya” yönelik yeni ekonomik siyaset ve diğeri ise nihai amacı “malsız”, “planlı gelişen” sosyalizm idi. Bu iki yolun, yeni ekonomi siyasetini durdurma veya sosyalizmi piyasa modeliyle yenilemekle çözülmesi mümkündü. Bolşevikler birinci yolu seçtiler. Ekonomiyi geliştirmek için birinci beş yıllık planlamadan itibaren planlı gelişmeyi gündeme getirdiler. Böylelikle piyasa ilişkileri dengesinin bozulması ve bütçe açığının çoğalması ekonomi yönetimlerinde idari metotların güçlenmesine neden oldu.

1.1. Merkezin Her şeyi Kontrol Etmesi

Esas iktidar ve güç partinin elindeydi. Milletvekilleri ya da üst düzey yöneticiler toplantı ve kurultaylara hazırlanmış kararlara sırf oy vermeleri için çağrılıyorlardı. Komünist Partisi ve organları devletle birleşik vaziyette idiler ve her şeye karışma hakkına sahiptiler. Merkezde ve Kırgızistan’da

Partinin fonksiyonu yeterince fazlaydı, sınırsız imkânlarla sahipti. Parti her şeye tekel oluştururken kendine ait olmayan meselelere de bakıyordu. Partinin yetkisinin bu kadar geniş olması, parti meselesine çözüm bahanesi ile bütün konulara müdahale etme konularını sağlıyordu[9]. Kadroları sık sık değiştirme, Parti Komiteleri, Sovyet ve ekonomi konularını çok basit konularda bile vesayet altına almalar yaygındı. Sulama ekin ekme, toplama işleri dahi “Stalin göstergeleri” temelinde parti komitelerinin onayı gereğince yürütülüyor ve en basit detayına göre anlatılıyordu[10]. Mevcut durumun anormalliği birkaç kere kabul edildi ve değiştirmenin gerekliliği dile getirildi. Fakat yıllar geçtikçe durum daha da kötüleşti. Çoğalan ekonominin inceliklerini çözmeye kararlı parti, yerli kuruluşların inisiyatifini durdurdu. Böyle durumlar, Kırgız parti bölge örgütüne yabancı değildi. Parti organları idari görevlerinin yanı sıra ekonomik fonksiyonları da yerine getiriyorlardı. Bu ise partinin toplumun bütün alanlarına olduğu gibi ekonomiye de dikte edecek hale dönüşmesine neden oluyordu. 0 yıllara ait parti belgelerinin analizi, parti toplantılarında ekonomik meselelerin 2/3 yer edindiğini göstermektedir.[11]

II. Dünya Savaşı öncesi, ekonomiyi, tamamen kontrolü altına alan totaliter sistemin oluşumu tamamlandı. Sovyet ve ekonomik organların bütün fonksiyonlarını kendinde toplayan Parti komiteleri toplumun bütün alanlarına olduğu gibi ekonomiye de dikte edecek hale dönüşmesine neden oluyordu. 0 yıllara ait parti belgelerinin analizi, parti toplantılarında ekonomik meselelerin 2/3 yer edindiğini göstermektedir.

1.2. Aydınlarla Yönelik Kitlesele Tasfiyeler

Totaliter sistemin en güçlü denetimini tasfiye yılları oluşturmaktadır. Kırgızistan’da halk düşmanı adı altında 1920’li yılların sonunda başlayan kampanya, 1930’lu yılların başında devlet adamlarını cezalandırmalar ve hapse atmalarla devam etti. 9 Mayıs 1933’te tanınmış devlet adamı Abdıkerim Sıdıkov hapse atıldı ve düzmece suçlamalardan dolayı 10 yıl

ceza ile sürgün edildi. Bu dönemde Kırgızistanlı 10 bin insanın halk düşmanı olarak bulunacağı ve tasfiye işlerinin yürürlüğe gireceği planlanmıştı. Kırgızistan da başlatılan yok etme planıyla daha dün savcılık yaparak insanları rejim düşmanlığı ile suçlayanlar bile bu ağa düştüler.[12]

1920-30'lu yıllar Kırgız parti tarihinin en zor dönemi sayılmaktadır. Bu dönemler ekonomide, siyasette ve toplum hayatında ani değişim ve farklı kararların yaşandığı zamanlardı. Bu zamanlarda Kırgızistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine cumhuriyet olarak girmiş, çok kısa sürede, ekonomide, siyasette ve toplumda bir sürü yenilikler yaşanmıştı. Kırgızlar göçebelikten hayata geçerek kolektif yaşamı sürdürmeye çalışıyorlardı. Ama bütün bunlar büyük gerginlikler, ekonomik hatalar ve sosyal çalkantılarla yürütüldü.[13] Sanayileşme, kolektifleştirme ve kültür politikalarını aktif uygulayan parti ve Sovyet çalışanlarına, tasfiye ile, çok ağır darbe indirildi. 1934-1938'de Kırgızistan'da üyelerin neredeyse yarısı partiden çıkarıldı ve çoğu da "halk düşmanı" ilân edildi. Milliyetçilik ve Sosyal Turan Partisi'nin üyeliği gibi düzmece suçlamalar ile parti sekreterleri ve başkalarının da aralarında bulunduğu istisnasız bütün yerli kadrolar tasfiyeye uğradı.

Eylül 1937'de Kırgız Cumhuriyeti NKVD'NİN (İçişleri Halk Komiserliği) başına Albay Lotsmanov getirildi. Onun gelmesiyle kitlesel tasfiyeler başladı. "Devrim karşıtı Alaş orda üyesi", "Sosyal Turan partisi üyesi", "yabancı ülkenin casusu", "pantürkist", "panislamist" gibi düzmece suçlamalarla parti ve Sovyet çalışanları, aydınlar ve diğerleri mahkemesiz, gizlice ölüm cezasına çarptırıldılar. Bunların arasında Kırgızistanın ilk devlet başkanları Sıdıkov, Abdırahmanov, Orozbekov, Aytmatov, Aydarbekov, Tınıstanov, İsakeev Saadev gibi pek çok isim vardı. Bu dönemde 30 bin civarında Kırgızistan vatandaşı Stalin tasfiyesinin kurbanı oldu.

İnsanları yalan sonuçlarla etkileyerek topluma sosyal ve siyasal gerilim atmosferi aşıldı. Sınıf mücadelesinin ilerlemesi gibi fikre gizlenerek olmayan, bu yüzden her yerde varlığı mevcut olan ve hayali sınıf düşmanı "vatan hainleri",

“halk düşmanları” ve “zarar verenlere” karşı tasfiyeler yapıldı. On binlerce insan barış döneminde hayatını kaybetti ve yine on binlerce insanın hayatını iftira suçlamaları, hapis, kamp, sürgün, vatandaşlık hakkının alınması gibi metotlarla mahvedildi[14]. Siyasi ortama Abdır Rahmanovculuk düşüncesi Stalin’in adamları tarafından atıldı ve 1934-1938 yıllarında, Abdır Rahmanov’un Kırgızistan’da çalışmadığı dönemlerde bile bu söz, devrim karşıtı milliyetçiliğin eşanlamı olarak, ülkenin kadrolarına karşı yeni kanunsuzluklar yapmak için kullanıldı. Kadrolara yapılan darbeyi gruplaşmalarda alevlendirdi. Özellikle zengin ve manaplarla akrabalık bağları tasfiye için en iyi bahane idi. Merkezin kendi hatalarını başkalarına mal etme politikasından dolayı, bütün direktifleri yerine getirdiği halde insanlar hayatlarından oldular. Lotsmonov’un yazısında olduğu gibi merkezin hataları için sorumlu bulmak ve hedef göstermek hiç de zor değildi: “Devrim karşıtı Orozbekov Kırgızistan İcra Komitesi Başkanlığı makamında iken, Kırgızistan’ın güneyinde Basmacılığa karşı mücadele bahanesiyle basmacılık hareketini yönetmiş ve organize etmişti. Halk düşmanları Abdır Rahmanov, İsakeev ve diğer milliyetçiler yeni köyleri ve su kaynaklarından, ot biçme yerlerinden kasten uzak kurdular ve insanların oturamayacağı şekilde inşa ettiler.

Tasfiye nedeniyle bir yılda 37 bölge birinci sekreteri değişti. Taş Kömür, at Baş, Toguz Toro, Kaganoviç, Kirov, Narın bölgelerinin birinci sekreterleri ise birinci sekreteri ise yılda 3-4 kez değişiyordu. 54 bölge birinci sekreterinin 23’ü “halk düşmanı” olarak partiden atıldı ve tutuklandı. Nihayet Kırgız Komünist Partisi II. Kurultayının açılışından önce, Parti Komitesinin birinci ve ikinci sekreterlerinden 12 kişi daha tutuklandı. Durum öyle bir noktaya gelmişti ki; Narın bölgesinin orta okulunda 12 yaşındaki öğrencileri “halk düşmanı” olarak suçlayarak “küçük buharinciler” diye okuldan atmışlardı. Parti, Sovyet ve ekonomi müesseselerinde, tasfiyeye uğrayanların akrabaları işten çıkarılıyordu. Tasfiyeye uğrayanlarla bir zamanlar çalışmak ve berber okumak bile suç sayılıyordu. “Halk düşmanlarını” takip etmek,

tutuklamak, izole etmek ve ortadan kaldırmak için cezalandırıcı organlar pek çok bahane kullandı. İçişleri Halk komiseri Lotsmanov, halk düşmanlarının isimlerini şöyle saymıştı: Sağcı Troçkistler, Sosyal Turan Partisinin üyeleri, Milliyetçi Burjuvalar, Alaş Ordacılar, Millî ittihatçılar, Çüy Vadisindeki devrim karşıtı sosyal devrimci örgütün üyeleri, İngiliz ve Japon casusları olan Müslüman din adamları, basmacılar, kulaklar, beyaz ordu isyancı kadroları, casuslar, teröristler[15].

Kırgızistan Komünist Partisi II. Kurultayında pek çok parti ve Sovyet çalışanına gerçek dışı troçkist bloğu kurma ve milliyetçi-burjuvazi suçlamaları yakıştırıldı. Kırgızistan Cumhuriyetinde uzun yıllar halkın ve partinin barışmaz düşmanları Şahray, Belotskiy (eski Kırgız Parti Bölge Komitesinin Birinci Sekreterleri), İsakeev (Kırgız Hükümetinin eski Başkanı), Ceenbaev (Kırgız Bölge Komitesinin İkinci Sekreteri) ve diğerlerinin çok zarar verdiği konuşuldu[16]. İş o kadar çığırından çıkmıştı ki, insanları milli kıyafet giydikleri için milliyetçilikle suçluyorlardı. Bu durumda yerli halkı kadrolaştırma ve Kırgız dilini devlet yazışmalarında kullanma meselesi kolaylıkla yerel milliyetçiliğin yansıması olarak algılanacaktı. Böylelikle daha 1934 yılında iki dili paralel kullanmaktan Parti Bölge Komitesi vazgeçti. Diğer halk komite ve müesseseleri de onu takip etti.

Kırgızistan'da Stalin dönemi tasfiyelerinde ne kadar insanın kayıp verdiği hakkındaki bilgiler eksik ve yanlışlarla doludur[17]. Tasfiyeye uğrayanların sayısı belirsiz olmakla beraber 1930-40 yıllarındaki hapis ve kamptakilerin sayısı açlıktan ölenlerden fazladır. 1930'lu yıllardaki kitlesel kayıpların sebepleri bellidir. Köyde kulak tasfiyesi ve şehirde kitlesel tasfiyeler artmıştır. Tasfiyeler esnasında, insanlar belli bir suç için cezalandırılmıyordu. Cezalandırmak için insanın bazı kategorilere girmesi yeterliydi. Ceza ise bir suç işlendiği için kesilmiyordu. Siyasi merkez tasfiyeye uygun gördüğü insanları herhangi bir kategoriye koyuyor, ya da geçmişiyse onu potansiyel düşman ilan ediyordu. Böylelikle

“korku sistemini” sağlıyor ve hızlı gelişen ekonomisine bedava iş gücü kaynakları ürettiyordu.[18] Otoriter rejimin düşmanı olabileceğine inandıkları insanlar, ya da korku sistemini ayakta tutmak ve hızlandırılmış ekonomi sektöründe zorla çalıştırılmak üzere insan gücü için tasfiyenin çalışması gerekiyordu. İktidara gelen Bolşevikler eski sistemi bozmak için her şeyi yapmıştı. Doğal olarak ülkede kargaşa başlamış, savaş komünizmi ve özel durumlarda çıkan bir sürü kararnameleri uygulamada zorluk çıkmıştı. Bu yüzden Sovyet Hükümeti pratik bir çözüm buldu ve bütün komünist hâkimlere sınırsız davranabilme olanağını verdi. Ceza kanunundaki terörle ilgili maddenin olabildiğince geniş tutulması ve gerektiğini düşünen Lenin’in bu kararları 1922 yılında ceza kanuna girdi[19], ve SSCB’nin son yıllarına kadar siyasi işlere ilgili cezaların ayrılmaz bir parçası oldu. İktidarda bulunanlar için istedikleri insanları cezalandırmada önemli bir silah yasayla sağlanmıştı.

Stalin’in ardından gelenler, despotizme ve ütopyya tepki göstermişlerdir. Ne var ki, büyük şefin despotizmini ortadan kaldırmakla yetinip sistemin despotizmine el sürmemişlerdir. Çizilen doğrultunun ekonomik bakımdan gerçekçiliğe aykırılığını ileri sürmüşler, ama yine de öğretiyi gerçekleştirme çabalarına sarılmışlardır. Bütün olumsuzluklara rağmen ideolojinin sürekli canlı tutulmaya çalışılmasında, ideolojik büyüünün gerçekten de zor kullananın büyük ölçüde kolaylaştırmasının etkisi vardı. Bir Gürcü ya da Ukraynalı, burjuva milliyetçiliğiyle, proletarya enternasyonalizmine, Sovyet yurtseverliğine, halkların dostluğuna düşmanlıkla suçlanabilince, onu kamplara göndermek çok daha kolay oluyordu. İktidar, ideolojinin kaynaklarından yoksun kalınca, açıkça büyük Rus milliyetçiliğine yaslanmak zorunda kalıyordu. Elbette büyük Rus milliyetçiliği, ideoloji tarafından allanıp pullanmak ve yeni bir görüntüye büründürülmüş olmak koşuluyla, en canlı duygu ve etkili destekti.[20]

Sonuç

1924'de Orta Asya Türklerini boy esasına göre sınırlara ayırma çalışmaları esnasında Rusya Federasyonuna bağılı Kırgız Özerk Bölgesi kurulmasıyla, Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin içinde bulunan Kırgız halkı sınırlı haklara sahip olsa da ayrı bir devlet kurma imkânına kavuştu. 1926'da Kırgız Özerk Bölgesi, Kırgız Özerk Cumhuriyeti olarak değıştirildi. 1929'da Rus Sovyet Anayasası çerçevesinde ilk Kırgız Anayasası kabul edildi. SSCB'nin 1936 Anayasası gereğince Kırgız Özerk Bölgesi Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürüldü. 1937 Mart'ında Kırgız Sosyalist Cumhuriyeti'nin yeni Anayasası kabul edildi. Kırgızistan'da 1920'li yıllarda muhalefetin başında tanınmış lider Abdıkerim Sıdıkov bulunuyordu. Sıdıkov ve arkadaşları Şubat Devrimi'nde demokrasiden ve liberal fikirlerden etkilenen ve bu fikirleri taşıyan insanlardı. Onlar insancıl olmayan fikirlere, totaliter sisteme, iç savaşa, politikada radikalizme karşıydılar.

Katı parti disiplini bilmeyen Sıdıkov'un taraftarları bu serbest fikirleri ve alışkanlıklarını Bolşeviklerin müesseselerine getirdiler. Ama Bolşeviklerde alternatif fikirler gibi serbestlikler takip ediliyor ve cezalandırılıyordu. Neticede sadece parti içi meseleleriyle ilgili değil, aynı zamanda millî ve toplumsal gelişmeye bağılı tartışmalar, anlaşmazlıklar çıktı. Sıdıkovcular tarafından yürütölen politikayı Bolşevik çevresi "milliyetçi zengin ve manapların gerici ideolojisi" olarak niteledi ve bunları Sıdıkovcular olarak tanımlama yoluna gitti. Oysa gerçekte durum başkaydı. Kırgız toplumunun içinden beslenen bir siyasî akım olan Sıdıkovculuk, kabile düzeninden Sovyet Devletine ve Asyalılıktan Rus hayat tarzına geçerken çıkan zıtlıklara karşı doğmuş millî bir tavidı. Sıdıkovcular, yeni politikanın Kırgızların millî ve diğör özelliklerinin hesaba katılarak gerçekleştirilmesini istiyorlardı. Sıdıkovcular totaliter idarî sistemin dayatmaları, kadro politikası, maddî durumu iyi olan sosyal tabakanın tasfiyesi gibi konulara karşı çıkıyorlardı.

Sıdıkov ve onun grubuna daha Ekim Devriminin ilk günlerinden itibaren saldırı başladı. Çünkü bu grup aydınları ve

tecrübeleriyle resmî ideolojinin en büyük rakibi idi ve bu yüzden istenmiyordu. Sıdıkov ve grubu aktif çalışmalarıyla Kırgız Türklerinin devletini tekrar oluşturma, Kırgızistan'ın kuzey ve güney sınırlarını belirleme, Kırgızistan'daki Rus yönetici Kamenskiy'nin şovenist grubunu iktidardan düşürme ve millî politikanın düzeltilmesi gibi meseleleri ortaya atmaya ve çözmeye uğraştı.

Stalin döneminde Kırgızistan'da aydınlara kitlesel tasfiye uygulandı. En başarılı aydınları, parti ve Sovyet çalışanları, yöneticileri verimli dönemlerinde rejimin kurbanı oldular. Ülkenin ilk devlet yöneticileri Sıdıkov, Abdırahmanov, Orozbekov, Aytmatov, Aydarbekov, Tınıstanov, İsakeev, Saadev gibi pek çok kişi milliyetçi, pantürkist, panislamist gibi düzmece suçlarla yok edildiler.

Doç. Dr. Füsün KARA,

Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

KAYNAKÇA

- ♦ ALKAN, H., Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar , İstanbul 2010. BARTHOLD, W., "Khokand" EI, vol:5, Leiden 1986, s.29.
- ♦ BORİSOV, Y.S., V.M. Kuritsın, Y.S. Hvan, Politiceskaya Sistema Kontsa 20-30-h Godov. O Staline i Stalinizme. İstoriki Sporyat, Trinadtsat Besed, Moskva, 1988.
- ♦ CAGNAT R. ve M. Jan, İmparatorluklar Beşiği, SSCB, Çin ve İslam'ın Arasında Orta Asya'nın Yazgısı, İstanbul, 1992.
- ♦ CUMANALİEV, A., Politiceskoe Razvitie Kırgızstana (20-30 e godı), Bişkek, 1994.
- ♦ ÇOROTEGİN, T.K., K.S. Moldokasımov, Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçı Tarihi, Bişkek, 2000.
- ♦ GORDON, L.A., E.V. Klopov, Çto Eto Bılo? Razmışleniya o Predposılkah i İtogah Togo, Çto Sluçilo's Nami v 30-40-e Godı, Moskva, 1989.
- ♦ GÖMEÇ, S., Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Ankara 1999.

- ♦ KURMANOV, Z.K., *Političeskaya Borba v Kirgızstane: 20-e Godı, Bişkek 1997.*
- ♦ SARAY, M., *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması, İstanbul 1975.*
- ♦ SOROKINA, K.E., *"Zloveşaya Krausel", Abdıkerim Sıdıkov-Natsionalnıy Lider, Bişkek 1992.*
- ♦ TABYSHALİEVA, A., *"Kyrgyzstan ", History of Civilizations of Central Asia, Volume:VI, Toward the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century, UNESCO, 2005, s. 265.*
- ♦ TÜNTEEV, N.S., *Krasnie Kavaleristı Kirgızstana, Bişkek 1994.*

Dipnotlar:

[1] Kirgızların bugünkü yurtlarına ne zaman geldikleri hususunda Rus ve batılı araştırmacılar arasında tartışmalar vardır. Bunlardan bazıları Kirgızların Tanrı Dağlarına XVI-XVII. Yüzyıllarda gelmiş olduklarını iddia etmişlerdir. Yine Arap coğrafyacılarının eserlerinde Kirgızların bir kısmının Yenisey'de oldukları söylenirken, bir kısmının da x. Yüzyılda tanrı dağlarında oldukları zikredilmiştir. Buna karşılık Reşideddin, Sibirden bahsederken buranın Kirgız bölgesinin kuzeydoğusunda olduğunu söylemektedir. Reşideddin'in bu izahına dayanarak Kirgızların tanrı dağları mntıkasını yurt tutmalarının kesin tarihi olarak Moğol istilasını sonrasını gösterebiliriz. Ayrıntılı bilgi için Bkz: Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Ankara1999, s.102-103.*

[2] W. Barthold, *"Khokand"EI, vol:5, Leiden 1986, s.29.*

[3] Mehmet Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması, İstanbul 1975, s.200-202.*

[4] T.K. Çorotegin, K.S. Moldokasımov, *Kirgızdardın Cana Kirgızstandın Kısaça Tarihi, Bişkek 2000, s. 110.*

[5] A. Cumanaliev, *Političeskoe Razvitie Kirgızstana (20-30 e godı), Bişkek 1994, s.85.*

[6] Y.S. Borisov, V.M. Kuritsın, Y.S. Hvan, *Političeskaya Sistema Kontsa 20-30-h Godov. O Staline i Stalinizme. Istoriki*

Sporyat, Trinadtsat Besed, Moskva 1988, s.234.

[7] L.A. Gordon, E.V. Klopov, Çto Eto Bılo? Razmışleniya o Predposılkah i Itogah Togo, Çto Sluçilo 's Nami v 30-40-e Godı, Moskva 1989, s.43,44.

[8]Y. Abdırahmanov, 1916. Dnevnikı Pisma k Stalını, Frunze 1991, s.99.

[9] Z.K. Kurmanov, Politiçeskaya Borba v Kırgızstane: 20-e Godı, Bışkek 1997,, s. 181.

[10] Y. Abdırahmanov, s. 69.

[11] A. Cumanaliev, s. 52-54.

[12] K.E.Sorokina, "Zloveşaya Krausel", Abdıkerim Sıdıkov-Natsionalnıy Lider, Bışkek 1992, s. 56.

[13] A. Cumanaliev, s. 96-97; Haluk Alkan, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar, İstanbul 2010, s. 29.

[14] Y. Abdırahmanov, s. 73.

[15] A. Tabyshalieva, "Kyrgyzstan", History of Civilizations of Central Asia, Vol: VI, Toward the Contemporary Period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century, UNESCO, 2005, s. 265.

[16] Cumanaliev, s. 114-115.

[17] N.S. Tünteev, Krasnie Kavaleristı Kırgızstana, Bışkek 1994, s. 70-71.

[18] Gömeç, s. 115.

[19] Kurmanov, Politiçeskaya Borba v, s. 62-63.

[20] R. Cagnat ve M. Jan, İmparatorluklar Beşiği, SSCB, Çin ve İşlam'ın Arasında Orta Asya'nın Yazgısı, İstanbul 1992, s. 158-159. Taryhy makalalar